

УДК 336.717.13

М. І. Макаренко, д-р екон. наук, проф.,
ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”

РОЗВИТОК СИСТЕМИ ПЛАТЕЖІВ У ЗОНІ ЄВРО

У статті розкрито ключові моменти формування та розвитку єдиного платіжного простору в зоні євро, висвітлено сучасні тенденції в розвитку готівкових платежів, безготівкового обороту та платіжних систем країн – учасниць Єврозони.

Ключові слова: готівкові платежі, безготівкові платежі, платіжні системи, TARGET2, EURO1.

Постановка проблеми. Ефективне управління грошовим оборотом на макрорівні є важливим завданням для будь-якої економічної системи, особливо для такого наднаціонального утворення, як Європейський валютний союз. Непроста мета щодо уніфікації платежів і розрахунків у 17 країнах – учасницях зони євро в основному реалізована, і тепер ідеться про подальше вдосконалення інструментів та інфраструктури здійснення платежів між суб'єктами господарювання різних країн.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематикою розвитку платіжних інструментів і систем з теоретичного та прикладного поглядів опікуються насамперед фахівці апарату Європейського центрального банку (ЄЦБ), національних центральних банків і дослідницьких установ країн – учасниць зони євро. Натомість частішають публікації українських і російських авторів, присвячені сьогоденню та перспективам розвитку платіжно-розрахункового обороту в Євросоюзі. Показовими в цьому плані є роботи Г. Крамаренко та С. Левшакова [1], О. Махаєвої [2], В. Усоскіна [4], Г. Чмелик [5] та інших науковців.

Тим часом динамічне середовище здійснення платежів змушує збільшувати обсяги, удосконалювати інструменти, розвивати інфраструктуру систем національних і міжнародних платежів. На сьогодні залишаються недостатньо проаналізованими сучасні тенденції у здійсненні платіжно-розрахункових операцій підприємницьких структур, інноваційні підходи до запровадження новітніх інструментів та інфраструктурного забезпечення платежів.

Мета статті – розкрити досвід країн Європейського валютного союзу у формуванні єдиного платіжного простору за час існування Єврозони та розкрити сучасні тенденції в розвитку системи платежів.

Виклад основного матеріалу. Від часу запровадження євро в безготівковий оборот (1999 р.) та готівкових знаків (2001 р.) зростає не лише обсяг платежів і розрахунків у цій новій міжнародній грошовій одиниці, але й утворювались внутрішньосоюзні платіжні системи валових і роздрібних платежів, покликані обслуговувати транзакції як між країнами – членами зони євро, так і з зовнішніми суб'єктами платіжного обороту.

Аналізуючи ситуацію щодо використання деномінованих у євро платежів та оплати операцій з цінними паперами, слід враховувати два важливі принципи – єдиного ринку та єдиного паспорта, на яких ґрунтується ідеологія системи платежів.

По-перше, з логіки єдиної валюти випливає, що всі деноміновані у євро транзакції в зоні євро (тобто в межах дії валюти) є внутрішніми. Отже, всі деноміновані в євро операції валютного союзу повинні здійснюватися за єдиною технологією, незалежно від розташування контрагентів платіжної операції – в одній країні чи в різних країнах. Це впливає з аналогії з тим, що певна країна зі своєю валютою не робить, як правило, різних платіжних і розрахункових систем та механізмів для своїх регіонів.

По-друге, в рамках Європейського Союзу, на основі внутрішнього законодавства про ринок установи, ліцензовані в одній державі-члені, можуть надавати послуги в будь-якій іншій державі-члені за принципом “єдиного паспорта”. У разі потреби ці установи також можуть брати участь у платіжних і розрахункових системах у будь-якій іншій країні ЄС на віддаленій основі (наприклад, без фізичної присутності в юрисдикції, у якій знаходиться зазначена система). Принцип внутрішнього ринку поширюється навіть за межі ЄС. Зокрема, завдяки Угоді про Європейський економічний простір (ЄЕП), цей принцип поширюється на Норвегію, Ісландію та Ліхтенштейн. Таким чином, зона євро та ЄЕП мають спільну правову основу для фінансових та інших заходів. Це означає, що установи в рамках ЄЕП мають такий же доступ до платіжно-розрахункових послуг у євро, як і установи Єврозони.

У країнах зони євро застосовується великий набір платіжних інструментів. Цим терміном позначають засіб, що дозволяє ініціювати платіжну операцію та реалізувати процедури, необхідні для переказу коштів. Вибір платіжного інструмента залежить від форми розрахунків. Основні платіжні інструменти в зоні євро мають готівкову чи безготівкову форму.

Широке використання учасниками платіжних операцій готівкових грошей – банкнот і монет – спостерігається насамперед у роздрібних

платежах. Готівка залишається зручною для невеликих за сумою платежів між фізичними особами та для здійснення покупок у магазинах і підприємствах сфери послуг. Популярність готівкових грошей пов'язана з такими їх властивостями, як одномоментність і анонімність платіжної операції, простота використання для людей будь-якого віку, відсутність потреби у спеціальних пристроях тощо.

Масштаби застосування готівкових грошей як засобу обігу та платежу неоднакові для різних країн. Вони залежать від історично сформованих платіжних звичаїв, а також від різноманітних економічних і технічних факторів, зокрема від ступеня розвитку інфраструктури безготівкових розрахунків. Еволюція розрахункових взаємовідносин свідчить про поступове звуження сфери застосування готівки та зростання популярності безготівкових розрахунків, здійснюваних за допомогою переказу коштів між банківськими рахунками.

Готівковий обіг у Євросоні забезпечують банкноти номіналом 500, 100, 50, 20, 10 і 5 євро; монети карбуються номіналом 2 та 1 євро, а також 50, 20, 10, 5, 2 і 1 цент. Загалом готівкові кошти становлять 9–10 % від сукупного обсягу ВВП Євросоні. За 2007–2011 рр. обсяг емітованих готівкових коштів зріс у 1,3 раза, у тому числі банкнот – на 31 %, монет – на 20 % (табл. 1).

Таблиця 1 – Динаміка банкнот і монет євро, що перебували в обігу у 2007–2011 рр. (млрд євро на кінець періоду)

Показник	2007	2008	2009	2010	2011
Випущено банкнот і монет	697,1	784,7	829,3	863,7	913,7
У тому числі:					
• банкнот	676,6	762,8	806,4	839,7	888,6
• монет	19,3	20,4	21,3	22,3	23,1
Обіг банкнот і монет поза грошово-кредитними та фінансовими установами	638,6	722,7	769,9	808,6	857,5

Джерело: розраховано автором за даними Європейського центрального банку.

Інструменти безготівкових розрахунків прийнято поділяти на дві групи: інструменти кредитового переказу (credit-based instruments) та інструменти дебетового переказу (debit-based instruments). У першому випадку ініціатором платежу виступає платник, який дає своєму банку розпорядження дебетувати свій рахунок у цьому банку і перерахувати необхідну суму на рахунок контрагента в банку одержувача. Подібний

спосіб переказу коштів широко застосовується в оптовому секторі, а саме – в сучасних системах валових розрахунків у режимі реального часу, де кредитовий переказ (аналог застосовуваного у нас платіжного доручення) усуває ризик неплатежу через брак коштів на рахунку платника.

Що стосується роздрібних платіжних систем, то тут прямий кредитовий переказ (direct credit transfer) користується великою популярністю в ряді країн Єврозони. У Німеччині, наприклад, він застосовується в системах жиророзрахунків (giro system) і часто набуває форми постійного доручення (standing order), коли клієнт доручає банку здійснювати періодичні платежі зі свого рахунку на користь різних осіб або організацій (оплата комунальних послуг, внесків за кредит, податків тощо). Форма постійного доручення активно використовується компаніями для безготівкового переказу заробітної плати на рахунки співробітників і державними бюджетними установами для перерахування пенсій та інших видів соціальних виплат.

Поряд з прямим кредитовим переказом для здійснення безготівкових платежів використовуються різні інструменти дебетового переказу. В операціях такого роду платіж ініціює одержувач грошей. Він посилає (зазвичай через свій банк) вимогу платнику про сплату грошей шляхом переведення їх на свій рахунок у банку одержувача. До таких інструментів належать банківські чеки, платіжні картки, інструменти прямого дебетування.

Як відомо, чек – це письмове розпорядження клієнта банку, що веде його поточний рахунок, сплатити зазначеній у чеку особі або пред'явнику певну суму грошей. Процес обробки паперових чеків та інкасування грошей за ними являє собою тривалу і дорогую процедуру, особливо, якщо банки платника та одержувача знаходяться в різних містах чи країнах. Банками Єврозони проводились масштабні заходи для “електронізації” чеків з метою прискорення їх обігу та зниження витрат. Процедура, що отримала назву транкація (truncation), полягає в переведенні даних паперового чека у форму електронного файлу на одному з етапів платіжного циклу (на торговому підприємстві або в банку першого пред'явлення) та передачу цих відомостей каналами комп'ютерного зв'язку в банк платника. Тому на сьогодні більшість чеків, що надходять у міжбанківський оборот, піддаються транкації та електронному процесингу. Серед країн ЄВС чеками найбільше користуються у Франції, тоді як в інших країнах Єврозони цей засіб платежу не набув такого поширення, як, наприклад, у США чи Канаді.

Незважаючи на заходи автоматизації чекового обороту кількість чеків в останні роки швидко скорочується через зростання популярності альтернативних, більш економічних і зручних для споживачів інструментів безготівкових розрахунків (у першу чергу – платіжних карток і схем прямого дебетування).

Значення банківських платіжних карток як інструмента безготівкових розрахунків неухильно зростає. Два основні види карток – дебетові та кредитні – припускають різні варіанти їх використання та різні схеми їх обробки. Дебетова картка ініціює зняття грошей з рахунку її власника в банку-емітенті в момент купівлі товару в магазині або отримання готівки в банкоматі. Кредитна картка дає можливість її власнику здійснити платіжну операцію з використанням кредиту в момент укладання угоди та подальшого погашення заборгованості на певних умовах.

Одним з відносно нових напрямків розвитку карткових розрахунків у зоні євро є використання так званих передплачених, багатоцільових карт (prepaid multipurpose cards). Це картки з мікросхемою (чіпом – chip), які є носіями електронних коштів. Вони являють собою своєрідні електронні гаманці (e-purse), призначені для заміни готівкових грошей у дрібних і найдрібніших платіжних операціях повсякденного характеру. Є різні види передплачених карток: для разового використання (single-use) та з поповнюваним залишком (reloadable). Вони можуть випускатися окремими магазинами для купівлі товарів саме в них або мати багатоцільовий характер і прийматись у різних торговельних і сервісних підприємствах (multipurpose cards).

Операції прямого дебетування (direct debit transfer) зручні для здійснення періодично повторюваних платежів і діють на основі договору між платником і його банком, згідно з яким клієнт дає попередню згоду (акцепт) на оплату платіжних вимог конкретних осіб і організацій. У разі надходження такої вимоги банк автоматично дебетує рахунок клієнта і переводить гроші на рахунок одержувача. Наразі це одна з найбільш затребуваних форм розрахунків при оплаті населенням комунальних послуг, погашенні заборгованості за кредитами, сплаті страхових премій, внесків до благодійних фондів тощо. Виходячи з особливостей прямих дебетових платежів, їх використання переважає всередині країн – учасниць зони євро. Так, у 2011 р. у Франції було здійснено 3 533 млн трансакцій прямого дебетування, у Німеччині – 8 661, в Італії – 670 млн трансакцій [4, с. 14].

Масштаби та структура карткових платежів різні в країнах – учасницях зони євро (табл. 2), що відбиває національні особливості та традиції використання платіжних інструментів.

Таблиця 2 – Види випущених платіжних карток в окремих країнах зони євро у 2011 р., млн шт.

Країна	Картки з функцією готівки	Дебетові картки	Картки з функцією відкладеного дебету	Кредитні картки	Картки з функцією електронних грошей
Бельгія	20,0	15,7	4,3	–	12,4
Франція	92,7	69,1	22,3	27,6	33,1
Німеччина	132,7	104,0	22,7	3,9	96,5
Італія	53,3	37,6	–	29,8	14,2
Нідерланди	0,03	0,02	–	–	0,02

Джерело: складено за даними Банку міжнародних розрахунків [8].

Значна частина банківських платіжних карток у світі випускається за ліцензією двох великих міжнародних карткових асоціацій – VISA International і Master Card Worldwide. У Євросоні великою популярністю користуються кредитні та дебетові картки цих та інших систем. Розвитку “карткового” бізнесу сприяє наявність великої мережі пристроїв для прийому карток – терміналів у торговельних підприємствах (POS-terminals) і банкоматів (АТМ – automatic teller machine).

Для успішного здійснення платежів потрібна розвинена інфраструктура, що забезпечує випуск і обіг платіжних інструментів, обмін інформацією між фінансовими установами, розрахунок і погашення взаємних боргових зобов’язань та своєчасне зарахування грошей на банківські рахунки одержувачів.

Інфраструктура платіжного обороту в зоні євро характеризується паралельним існуванням різних європейських платіжних систем. Кожна держава – член ЄС підтримує систему валових розрахунків у режимі реального часу (Real-Time Gross Settlement – RTGS) для проведення платежів у євро. 17 національних систем RTGS пов’язані між собою технічними лініями зв’язку і разом утворюють платіжний механізм, підтримуваний ЄЦБ. Органічним елементом цього механізму є система TARGET – транс’європейських автоматизованих швидких переказів масових розрахунків у реальному часі (Trans-European Automated Real-time Gross settlement Express Transfer). Відтак із січня 1999 р. платежі в єдиній валюті врегульовувались через систему масових розрахунків у реальному часі по всій зоні євро.

TARGET як децентралізована система, яка базується на національних системах валових розрахунків у режимі реального часу країн,

що використовують для розрахунків євровалюту, є одним з наймасштабніших і важливих проєктів з об'єднання зони євро. Основними завданнями системи TARGET є:

- створення надійного та безпечного механізму для здійснення транскордонних платежів;
- підвищення ефективності платежів між країнами ЄС;
- сприяння ЄЦБ у проведенні єдиної грошово-кредитної політики [3].

Функціонування системи TARGET ґрунтується на трьох основних принципах.

По-перше, використовується мінімалістський підхід, який передбачає максимальне використання тих систем та інфраструктури, які вже існують у кожній країні ЄС, мінімізуючи витрати на створення нової архітектури платежів.

По-друге, системі притаманна децентралізація, пов'язана з необхідністю зберегти банківську практику, що існує в кожній країні. Основна причина децентралізації полягає в тому, що розрахунки проводяться за рахунками, які кожен з комерційних банків має у своєму національному центральному банку, оскільки комерційні банки не мають рахунків у ЄЦБ.

По-третє, орієнтованість на ринок, яка означає, що обов'язкове використання системи TARGET потрібне тільки для розрахунків за операціями, пов'язаними з грошово-кредитною політикою. Решта платежів може проводитися як через TARGET, так і через інші платіжні системи.

У системі TARGET використовуються сполучні інтерфейси і мережа зв'язку між національними системами та центральною мережею. Ця система зв'язку побудована на основі світових міжбанківських фінансових телекомунікацій – SWIFT (Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication).

З метою уніфікації системи прийнято спільні технічні вимоги, які полягають у використанні форматів повідомлень SWIFT, сумісності інтерфейсу між національною і транскордонною мережами, мінімальності вимог щодо забезпечення безпеки систем і спільності робочих характеристик системи.

Система TARGET передбачає отримання її учасниками додаткових ліквідних коштів, які можуть бути задіяні для проведення платежів. Ліквідність – це необхідна умова для нормального функціонування системи розрахунків. Центральні банки надають усім учасникам безвідсоткові внутрішньоденні кредити в необмеженій кількості під відповідне забезпечення. Причому кредит може бути використаний протягом робочого дня неодноразово.

Як забезпечення приймаються всі активи, які використовуються під час проведення операцій рефінансування. Для того щоб уніфікувати умови отримання таких кредитів для всіх країн, що входять до зони євро, визначено перелік активів, які можуть виконувати функції застави.

Система TARGET обробляє найрізноманітніші розрахункові операції. Насамперед, це платежі, безпосередньо пов'язані з операціями центральних банків, до яких залучена Євросистема на боці одержувача або відправника. Масово також здійснюються розрахункові операції нетингових систем великих за обсягом переказів у євро, платежі між кліринговими банками, міжбанківські та клієнтські платежі в євро.

Зростання платіжного обороту, технічні новації та розвиток інформаційних і телекомунікаційних технологій зумовили необхідність перебудови конфігурації ринку платежів, удосконалення системи TARGET.

У відповідь на зростання попиту з боку фінансових установ для більш просунутих і узгоджених платіжних та розрахункових послуг було розроблено друге покоління платіжної системи – TARGET2. У новій системі децентралізовану структуру вихідної системи TARGET було замінено єдиною технологічною платформою (Single Shared Platform – SSP). Остаточний перехід до TARGET2 був успішно завершений у травні 2008 року. На кінець 2011 р. кількість учасників TARGET2 зросла до 4 478 інституцій, з яких 1 100 є прямими учасниками (мають безпосередній доступ до системи розрахунків і повинні мати рахунок у системі), 3 378 – непрямі учасники (діють через прямих учасників, які відіграють для них роль клірингових агентів) (рис. 1).

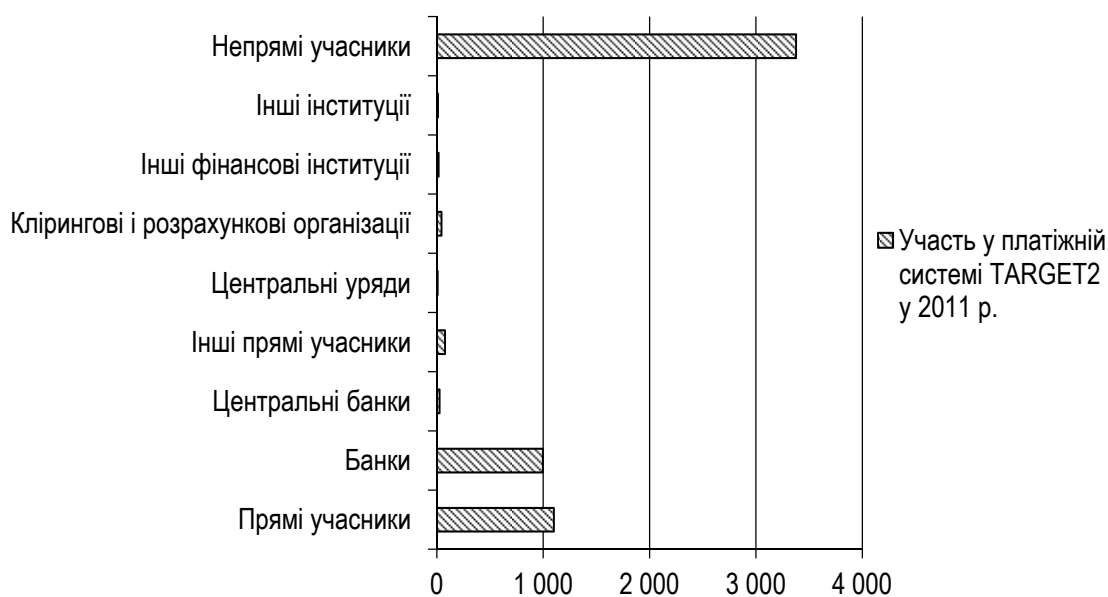

Рисунок 1 – Участь у платіжній системі TARGET2 у 2011 р.

Джерело: дані Банку міжнародних розрахунків [8].

Іншою великою за обсягом переказів платіжною системою, що охоплює всю зону євро, є приватна система EURO1, розроблена Європейською банківською асоціацією (ЄБА) наприкінці 1998 року. Як і TARGET, вона спирається на технічну платформу SWIFT. Призначенням системи EURO1 є переказ великих за обсягом платежів між комерційними банками, що зареєстровані або мають філію в Європейському Союзі і здійснюють перекази у євро. На сьогодні EURO1 обробляє понад 230 тис. платежів обсягом майже 245 млрд євро щодня [9].

На додаток до EURO1 ЄБА розробила платіжну систему STEP1, яка призначалася для переказу невеликих роздрібних платежів. Ця система розроблялась як частина загальної програми STEPS (Straight Through Euro Payment System), метою якої є забезпечення повного діапазону платіжних послуг у європейському та пан'європейському розрахунковому середовищі. Наприкінці 2000 р. ЄБА передала систему STEP1 в експлуатацію своїй кліринговій організації [6]. На сьогодні STEP1 щоденно обробляє понад 20 тис. транзакцій у євро, а її клієнтами є 96 прямих і 49 опосередкованих учасників (в основному малих і середніх банків) [9].

Програма STEPS була продовжена розробкою платіжної системи STEP2 як пан'європейської автоматизованої клірингової системи для міжнародних і внутрішньодержавних масових платежів у євро. На початку 2003 р. ЄБА також передала STEP2 в експлуатацію кліринговій організації. STEP2 працює з масовими платежами в євро, які відповідають Конвенції про кредитові перекази в євро європейського банківського сектору (угод обсягом до 50 тис. євро) [7].

Зазначені системи були розроблені, щоб стати основними елементами для створення єдиного платіжного простору зони євро (SEPA – Single Euro Payments Area).

На сьогодні клірингова організація ЄБА налічує 70 банків-акціонерів. Вона забезпечує роботу систем EURO1, STEP1 і STEP2, які пропонують послуги з переказу великих і дрібних платежів, а також клірингових розрахунків у банківському співтоваристві Європейського Союзу [9]. ЄБА постійно вдосконалює свої технічні та технологічні можливості з надання платіжних послуг, щоб задовольняти потреби банків у єдиному платіжному обслуговуванні.

Висновки. Отже, основні сфери застосування платіжних інструментів визначаються платіжними звичаями та інноваціями у сфері платіжних систем. Так, готівкові гроші, як і раніше, найбільш активно використовуються при оплаті покупок у магазинах і в розрахунках фізичних осіб одна з одною. Кредитові перекази найчастіше застосовуються для разових платежів через Інтернет та для віддалених розрахунків у формі постійних доручень. Для дебетових переказів характерні віддалені

платежі з попереднім акцептом. Дебетові картки активно використовуються для покупок з оплатою через платіжні термінали, а кредитні картки – для разових платежів через Інтернет. Чеки, незважаючи на падіння їх популярності, як і раніше, використовуються в деяких країнах для розрахунків між фізичними особами та між бізнес-структурами.

Інфраструктура обробки платежів і цінних паперів у зоні євро зазнала фундаментальних змін у прискореному темпі як напередодні, так і після введення євро. Запровадження єдиної валюти, технологічний розвиток, фінансові інновації та глобалізація – все це зробило внесок у розбудову інфраструктури для здійснення платежів і торгівлі, клірингу та розрахунків. Це також активізувало зусилля з гармонізації, інтеграції та консолідації діяльності суб'єктів господарювання, сприяло формуванню єдиного платіжного простору не лише в зоні євро, а й суміжних країнах.

Список літератури

1. Крамаренко Г. На шляху до єдиного європейського платіжного простору / Г. Крамаренко, С. Левшаков // Вісник Національного банку України. – 2010. – С. 41–44.
2. Махаєва О. Оверсайт як функція центрального банку та концепція його введення в Україні / О. Махаєва // Вісник Національного банку України. – 2011. – № 4. – С. 18–22.
3. Обзор платежных систем Европейского Союза [Электронный ресурс] // Расчеты и операционная работа в коммерческом банке. – 2006. – № 11. – Режим доступа : http://www.reglament.net/bank/raschet/2006_11_article.htm.
4. Усоскин В. М. Розничные платежи в современной экономике / В. М. Усоскин // Деньги и кредит. – 2013. – № 7. – С. 11–18.
5. Чмелик Г. В. Економіко-правове регулювання переказів коштів у межах небанківських платіжних систем / Г. В. Чмелик, М. І. Макаренко // Вісник Університету банківської справи НБУ. – Київ, 2008. – № 1. – С. 112–115.
6. CPSS – Red Book – 2003: Payment systems in the euro area [Electronic resource] / European Central Bank. – Access mode : <http://www.ecb.europa.eu>.
7. Payment and Securities Settlement Systems in the European Union [Electronic resource] / European Central Bank, Blue Book, Volume 1. – August 2007. – Access mode : <http://www.ecb.europa.eu>.
8. Statistics on payment, clearing and settlement systems in the CPSS countries [Electronic resource] / Bank for International Settlements. January 2013. – Access mode : <http://www.bis.org>.
9. The Payment System: Payments, Securities and Derivatives, and the Role of the Eurosystem [Electronic resource] / Tom Kokkola / European Central Bank, 2010. – Access mode : <http://www.ecb.europa.eu>.

Отримано 11.12.2013

Summary

The paper reveals the key points of the formation and development of the single payment area in the Euro area, highlights current trends in the development of cash payments, non-cash settlements and payment systems in Euro area member countries.